

Prostorno-demografski rezultati srpske velikodržavne agresije u Bosni i Hercegovini krajem 1992.

SAŠA MRDULJAŠ

Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar", Područni centar Split, Split, Republika Hrvatska

U priloženom radu autor opisuje temeljne odrednice u razvoju srpske velikodržavne ideje te iznosi prostorno-demografske rezultate srpske agresije u Bosni i Hercegovini krajem 1992. Pri tome konstatira kako su ti rezultati predstavljali svojevrсни vrhunac u (nasilnoj) realizaciji srpskog velikodržavnog projekta na bosansko-hercegovačkom prostoru. Osim toga imali su dalekosežan utjecaj na političke, etno-teritorijalne i međunacionalne odnose u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: Srbi, Hrvati, Muslimani/Bošnjaci, srpska velikodržavna ideja, Bosna i Hercegovina, rat

Srpska velikodržavna ideja do 1945

Krajem 12. stoljeća mala i ratoborna srpska država, smještena na prostora današnjeg Sandžaka osvaja dukljansku kneževinu i Pomoravlje. Time otpočinje razdoblje njezine ustrajne ekspanzije koja će polovicom 14. stoljeća dovesti do uspostave Srpskog Carstva rasprostranjenoga gotovo cjelokupnim središnjim Balkanom. Nakon što je srpska država dosegla svoj vrhunac, uslijedio je proces njezina postupnog urušavanja. Završen je polovicom 15. stoljeća padom Srbije pod Osmansko Carstvo. Pri tome je transformacijom njezine prostornosti u osmanske administrativne jedinice, od kojih niti jedna nije nosila srpsko ime, zbrisan svaki oblik srpskoga državnog subjektiviteta.

Kasnosrednjovjekovna ekspanzivnost srpske države te njezina vjerska politika očitovana u osnivanju Srpske pravoslavne crkve (SPC) 1219. te u prijelazu većine dukljanskog stanovništva s katolicizma na pravoslavlje¹ utjecali su na omasovljivanje srpske etničke zajednice. Dok se krajem 12. stoljeća srpski etničko-etastički identitet ustrajno vezivao samo uz stanovništvo prostorno

¹ Krunoslav DRAGANOVIĆ, *Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje*, Mostar, 1991., 28.-56; Dragoje ŽIVKOVIĆ, *Istorija crnogorskog naroda*, Cetinje, 1989., knjiga 1., 136.-163.

skućene, brdsko-planinske srpske države, do pada Srbije pod Osmanlije navedeni je identitet proširen na najveći dio slavenskog stanovništva današnje (uže) Srbije, Kosova, istočne Hercegovine i Crne Gore. Taj realitet osmanska okupacija nikada nije, primjerice islamizacijom, u značajnijoj mjeri dovela u pitanje. Uz to nije oslabila niti teritorijalno-demografski potencijal srpsko-pravoslavne zajednice. Štoviše, ojačala ga je. Naime, prostori Hrvatske i Ugarske koje je tijekom druge polovice 15. i prve polovice 16. stoljeća osvojilo Osmanlijsko Carstvo, bili su demografski opustošeni. Želeći ih revitalizirati, sultanat je na njih doseljavao uglavnom srpsko-pravoslavno stanovništvo.² Rezultat navedenog procesa bio je taj da su golemi prostori nekad središnjih hrvatskih zemalja, prostori veličine današnje Makedonije, kao i južni te središnji dio današnje Vojvodine – etnički postali pretežno srpskima. Tim, iznimnim etničko-prostornim dobitkom, Srbi su uvelike kompenzirali etnički gubitak Kosova u korist Albanaca,³ istočnog dijela Sandžaka u korist Muslimana/Bošnjaka te na određeni način gubitak Crne Gore.⁴

Unatoč padu srpske države misao o njezinoj obnovi uspjela je ostati temeljni politički cilj u srpsko-pravoslavnoj etničkoj zajednici. Ponajprije zahvaljujući idejno-političkoj dimenziji SPC-a i ulozi koja je ta crkva odnosno njezino svećenstvo zadržalo prema svojoj pastvi. S obzirom na to da je u kasnosrednjovjekovnoj Srbiji pravoslavlje imalo privilegirani status, da mu je omogućena ekspanzija, da je predstavljalo svojevrsnu vladajuću ideologiju – razumljivo da je za SPC upravo srpska država predstavljala idealnu državnu tvorevinu. S tim u vezi moglo se očekivati da će ta crkva, ako opstane pod Osmanlijama, čuvati sjećanje na srpsku državu i srpske kanonizirane vladare te priželjkivati njezinu obnovu. No, u Osmanskom Carstvu SPC ne samo da je opstala, već, je u formi Pečke patrijaršije (1557.) zadržala jurisdikciju nad (raseljenim) srpskim stanovništvom i postala određeni politički posrednik između njega i osmansko-islamske vlasti. Podjednak će status, no u kontekstu Karlovačke mitropolije (1695./1713.), steći i na prostorima Ugarske te Hrvatske koji su nakon oslobođenja od Osmanlija krajem 17. i tijekom 18. stoljeća došli pod habsburšku vlast.⁵ Bez obzira na vlastitu podložnost i podložnost svojih vjernika osmansko-islamskoj te naknadno i habsburško-katoličkoj vlasti SPC-a praktički je trajno bila u poziciji da u srpsko-pravoslavnom stanovništvu potiče "sjećanje" na kasnosrednjovjekovnu Srbiju i misao o potrebi obnavljanja srpske države. Time je, uz ostalo, sprječava-

² To je stanovništvo, u kontekstu današnje Hrvatske i Bosne, dolazio iz istočne Hercegovine, zapadne Crne Gore te istočnog Sandžaka (Srbi novoštokavsko-ijekavskog dijalekta), odnosno u kontekstu današnje Vojvodine većinom iz sjeverozapadnog dijela Srbije (Srbi novoštokavsko-ekavskog dijalekta).

³ Datum koji označava konačni, politički srpski gubitak Kosova u korist Albanaca bio bi 17. veljače 2008. kad je ono, pod međunarodnom protekcijom, proglasilo vlastitu državnu neovisnost.

⁴ Srpski je protoncionalni identitet u Crnoj Gori, u okolnostima postojanja crnogorske države postupno gubio pozicije pred crnogorskim etničko-etastičkim identitetom koji je u konačnici poslužio kao osnova iz koje se oblikovala crnogorska nacija. Konačni "izlazak" Crne Gore iz sfere srpske političke dominacije dogodio se 3. 6. 2006. kad je proglašena njezina državna neovisnost.

⁵ Dušan Lj. KAŠIĆ, *Pogled u prošlost Srpske crkve*, Beograd, 1984., 48.-55.

la mogućnost da i u najmanjim pa i onim izloženim "stranim" utjecajima segmentima srpske zajednice dođe do prihvatanja "tuđih", protonacionalnih etničko-etastičkih identiteta i državotvornih ciljeva.

Međutim, migracije Srba, njihova raširenost na velikim, nekoć nesrpskim prostorima, golemi opseg Pečke patrijaršije, jurisdikcija SPC-a nad (raseljenim) srpskim stanovništvom, doveli su do toga da se istoj crkvi, što je prenošeno i na njezinu pastvu, stvorilo novo shvaćanje o tome što bi treba biti "srpska zemlja". U postojećim prilikama njezinim područjima smatrana su ne samo ona na kojima se oblikovala srpska etnička zajednica ili na koja se širila kasno-srednjovjekovna srpska država već su to bili i teritoriji koji su naknadno, u većoj ili manjoj mjeri naseljeni Srbima. Povijesna ili aktualna državna pripadnost tih prostora i složenost njihova etničkog sastava nije se uzimala u obzir. O tome upečatljivo svjedoči nerijetko korištena titula pečkih patrijarha kao "patrijarha svih srpskih zemalja" iz koje se vidi SPC a područja pod svojom jurisdikcijom smatra – srpskim.⁶ Također, zabilježeno je da su pravoslavni monasi, na svojim putovanjima u Rusiju, bez obzira na lociranost svojih manastira govorili da dolaze iz "srpske zemlje".⁷ Na temelju takvog poimanja njezina prostornog okvira može se zaključiti da je već u prednacionalnoj fazi ideja o obnovi srpske države (in)direktno podrazumijevala i njezino širenje na niz povijesno i etnički nesrpskih prostora.

S obzirom na kontinuiranost misli o potrebi obnove srpske države te na prostorno-demografski potencijal koji je srpsko-pravoslavna zajednica stekla osmanskim ekspanzijom, bilo je i izvjesno da će projekt obnove navedene države te njezino širenje na područja koja su u srpskim krugovima bila doživljavana "srpskom zemljom" uslijediti čim se za takvo što pokažu povoljne okolnosti. Do njihove je pojave došlo početkom 19. stoljeća kada na razvalinama Osmanskog Carstva otpočinje, uz ostalo, i obnova srpske državnosti. Istodobno, u skladu s tadašnjim europskim tijekovima pokreće se i nacionalno oblikovanje procesa u srpskoj zajednici te proces stvaranja srpske nacionalno-državotvorne ideologije. Još u toj inicijalnoj fazi njezin vrhunski državotvorni cilj, koji su prihvatile sve političke struje/stranke u srpskom narodu, postaje uspostava odnosno širenje srpske države na najveći dio prostora koje je nekoć zauzimalo Srpsko Carstvo (okvirno gledano "uža" Srbija, Kosovo, Makedonija do Soluna, Crna Gora, sjeverna Albanija), ali i na krajeve naseljene Srbima tijekom osmanske dominacije (Vojvodina, BiH te glavnina današnje Hrvatske). U tom smislu poseban programatski i operativni značaj imao je dokument pod nazivom "Načertanije" (1844.) koje je formulirao istaknuti srbijanski političar Ilije Garašanin (1812-1874).

Teritorijalni zahtjevi srpske nacionalno-državotvorne ideologije bili su u izravnoj vezi sa prethodno oblikovanom percepcijom o opsegu "srpske zemlje" i težnjom da se na njoj obnovi tj. proširi srpska država. U sklopu te ideologije

⁶ László HADROVICS, *Srpski narod i njegova crkva pod turskom vlašću*, Zagreb, 2000., 88.-89.

⁷ L. HADROVICS, n.dj., 90.-91.

bitan je "novitet" predstavljalo shvaćanje po kojem su svi štokavci središnjega južnoslavenskog dijasustava – Srbi. Dakle, uz pravoslavce (Srbe, Crnogorce) i katolike (Hrvate), i muslimani (Bošnjaci) koji govore nekim od štokavskih dijalekata. Formiranje i propagiranje takvog shvaćanja, u čemu je inicijalnu ulogu svojim radom "Kovčević za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona" (1849.) imao Vuk Stefanović Karadžić (1787. – 1864.) – trebalo je olakšati napore usmjerene na preobražaj "srpske zemlje" u veliku srpsku državu. Uspješnom inkorporacijom štokavskih katolika/Hrvata te muslimana/Bošnjaka u okvir nacionalnog srpstva, velikosrpski bi pojam "srpske zemlje" uistinu stekao odgovarajuću etničku podlogu. Time bi bio dan najdalekosežniji poticaj uspješnoj realizaciji projekta Velike Srbije. No, do takve inkorporacije nikada, pa niti u imalo značajnijoj mjeri nije došlo. Nasuprot tome, štokavski katolici/Hrvati i muslimani/Bošnjaci postali su odlučnim protivnicima srpske velikodržavne misli. S druge strane, propagiranje shvaćanja po kojem su svi štokavci Srbi trebalo je u inozemnim krugovima osigurati potporu srpskim velikodržavnim zahtjevima. Jer, Srbija navodno nema ekspanzionističke ciljeve, već jedino teži okupljanju svih štokavaca/Srba u okvir njihove nacionalne države. U ovom smislu srpska je nacionalno-državotvorna propaganda uspjela stići određene rezultate.⁸

Srpski nacionalno-državni projekt nužno je dovodio Srbe u sukob s nesrpskim narodima koji su se (dijelom) trebali naći u zamišljenoj, velikoj srpskoj državi. No, unatoč njihovom otporu i artikulaciji vlastitih državotvornih koncepcija, Srbi su relativno uspješno realizirali svoje velikodržavne ciljeve. Do 1912. u sklopu su Srbije uključili su gotove sve autentične, "predosmanske" srpske etničke prostore, zatim Kosovo, sjeverni Sandžak te današnju Makedoniju. Nakon Prvoga svjetskog rata, u koji su ušli s ciljem stvaranja Velike Srbije,⁹ uspjeli su Srbiji izravno priključiti Banat, Bačku i Baranju (nekadašnja južna Ugarska) te područja, još od 1878. međunarodno priznate države Crne Gore. Uz to, nakon utemeljenja 1918. Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca tj. Jugoslavije, svoju su dominaciju nametnuli Slovencima, Hrvatima te Bošnjacima svodeći novonastalu južnoslavensku tvorevinu gotovo na razinu vlastite nacionalne države. Tijekom Drugoga svjetskog rata velikosrpska ideologija, koju na prostoru okupirane Jugoslavije najdosljednije i provodi četnički pokret, doživljava jednu važnu nadopunu. Unatoč tome što se i nadalje štokavske Hrvate i Bošnjake propagandno prikazuje kao etničke Srbe, istovremeno je sve zastupljenija shvaćanje po kojem bi njihovim istrebljenjem i protjerivanjem, što za trajanja rata četnički pokret masovno i provodi, trebalo stvoriti pret-

⁸ O nastanku i artikulaciji srpske velikodržavne ideologije više u: Ljubomir ANTIĆ, *Velikosrpski nacionalni programi*, Zagreb, 2007.; Bože ČOVIĆ (urednik), *Izvori velikosrpske agresije*, Zagreb, 1991; Dragutin PAVLIČEVIĆ, "Dva stoljeća velikosrpskih težnji prema Hrvatskoj 1793. - 1993.", *Društvena istraživanja* 4.-5., Zagreb, 1993., 247.-283.

⁹ Lj. ANTIĆ, n.dj., 139.-151., 273.-282.; Ferdo ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914. - 1919.*, Zagreb, 1920., 22.

postavke za nastanak Velike Srbije.¹⁰ No, način na koji je 1945. završen Drugi svjetski rat na prostoru bivše Jugoslavije ne samo da je onemogućio velikosrpsko-četničke aspiracije, već je uvelike poništio i srpske velikodržavne uspjehe iz prethodnih razdoblja. Voljom vladajuće komunističke partije Jugoslavija je postala (kon)federacija šest republika (Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija, Crna Gora i Makedonija) koje usuglašeno upravljaju zajedničkom (nad)državom. U sklopu novih realiteta Srbija je svedena na današnje granice pri čemu su Vojvodina i Kosovo stekli status autonomnih pokrajina sa širokim samoupravama. Navedeni opseg Srbije niti izbliza nije bio sukladan tradicionalnim zahtjevima srpske velikodržavne ideje. No, za trajanja stabilne komunističke diktature moglo se tek nagađati u kolikoj je mjeri (kon)federalizacija Jugoslavije utjecala na navedenu ideju.

Revitalizacija srpske velikodržavne ideje

Do prvoga konkretnog uvida u njen suvremeni karakter doći će tek nakon što početkom osamdesetih godina prošlog stoljeća otpočne proces demokratizacije jugoslavenskog društva. Jedan od njegovih bitnih rezultata bio je u pojavi te otvorenoj manifestaciji zahtjeva političkog rukovodstva (uže) Srbije za korjenitom političko-pravnom redefinicijom unutar jugoslavenskih odnosa. Ono je uzroke tada već uznapredovanoga jugoslavenskoga ekonomskog i ukupnoga društvenog urušavanja vidjelo u (kon)federalnom ustroju Jugoslavije. Tvrđilo je da je zbog segmentacije Jugoslavije na niz republika s državnim prerogativima te zbog potrebe njihova usuglašenog odlučivanja o pitanjima zajedničkog interesa blokirana funkcionalnost jugoslavenske države. Dakle, onaj vid državne sposobnosti koji je prijeko potreban ako se želi nadići postojećua gospodarska kriza i osigurati napredak jugoslavenskog društva. Kako bi se, pak, postigla učinkovitost jugoslavenske države predlagana je radikalna desuverenizacija republika u interesu snažne centralne vlasti u sklopu koje bi se mjesto suglasjem političkih predstavnika republika i pokrajina uvelike odlučilo na temelju brojčane većine, odnosno nadglasavanjem.¹¹ Izniman doprinos popularizaciji prikazane političke platforme u srbijanskoj javnosti te najvećeg dijela Srba izvan matične republike došao je od Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU). U rujnu 1986. objavljen je "Memorandum grupe akademika SANU-a o aktualnim društvenim pitanjima u našoj zemlji" u kojem je snažno istaknut zahtjev za unitarizacijom Jugoslavije. Dovođenjem tog zahtjeva u kontekst diskriminiranosti (uže) Srbije i obespravljenosti srpskog naroda izvan njezinog okvira u (kon)federativno uređenoj Jugoslaviji; upozoravanjem na postojanje navodne "antisrpske koalicije" u sklopu nje; tvrdnjom da zbog nesuprotstavljanja toj koaliciji "političari Srbije" nisu na

¹⁰ Lj. ANTIĆ, n.dj., 197-216, 290-299; Jozo TOMAŠEVIĆ, *Četnici u Drugom svjetskom ratu, 1941-1945.*, Zagreb 1979.

¹¹ O nastojanjima srbijanskog rukovodstva (i javnosti) za političko-pravnom redefinicijom SFRJ više u: Dušan BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999.; Dejan JOVIĆ, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, Zagreb, 2003.

visini "istorijskog trenutka"; zauzimanjem za "odlučan otpor Srbije" – "Memorandum" je ujedno pružao izraziti poticaj radikalizaciji srpske političke scene i društva.¹² U tom se smislu otvoreno angažira i SPC. Tako su njezini "crkveni predstavnici neprestano isticali važnost Kosova za povijest srpskog naroda te isticali veličinu i snagu cara Dušana i njegova srednjovjekovnog carstva. Tijekom 80-ih godina, kada je počelo iseljavanje Srba sa Kosova SPC-a je dobila ulogu zaštitnice srpskog naroda i njegovih nacionalnih interesa, jer je prva digla glas za zaštitu Srba na Kosovu."¹³

Iako se u kontekstu rasprave o stvaranju preduvjeta za višu razinu funkcionalnosti jugoslavenske države zahtjeve srbijanskog rukovodstva moglo teorijski braniti, postojale su nesvladive prepreke pred mogućnošću njihove realizacije. Jer jugoslavenski je (kon)federalizam predstavljao onu službeno isticanu vrijednost kojom su se opravdavali postanak i postojanje socijalističke Jugoslavije. Proizlazio je iz višenacionalnog karaktera zemlje te želje Komunističke partije da, u mjeri u kojoj je ona smatrala dovoljnom bude osigurana samobitnost jugoslavenskih naroda i izbjegnuta mogućnost dominacije jednih nad drugima. Ostvarenjem srbijanskih zahtjeva taj bi princip bio temeljito urušen. Republike bi ostvarivale tek drugorazredan vid samoupravnih prava, mogućnost njihova državnog osamostaljenja bila bi svedena na minimum dok bi zahvaljujući svojoj brojčanoj i institucionalnoj nadmoći te uz potporu "nesrpskih" pristaša unitarnog jugoslavenstva (slično kao i u razdoblju između dvaju svjetskih ratova) Srbi postali glavnim kreatorima političko-pravnog identiteta Jugoslavije. Iako u tom vremenu i okolnostima srbijansko rukovodstvo svoje zahtjeve nije dovodilo niti je moglo dovoditi u vezu s ekskluzivnim srpskim nacionalnim interesima te srpskom velikodržavnom idejom činjenica je bila da bi njihovim ostvarenjem nastala Srbima prilagođena Jugoslavija u sklopu koje bi, u krajnjoj konzekvenciji bilo olakšano stvaranje velike srpske države. Stoga je u nesrpskih naroda, odnosno njihovih partijskih rukovodstava, velikom većinom prepoznato što bi za međunacionalne odnose u Jugoslaviji značila takva redefinicija jugoslavenske države. Zbog toga su srpski zahtjevi naišli na snažno odbijanje popraćeno zalaganjem za političko-pravnim statusom quo ili za dodatnom (kon)federalizacijom države.

Suočivši se s nemogućnošću regularne, institucionalne realizacije vlastitih htijenja srbijansko se rukovodstvo sa Slobodanom Miloševićem na čelu, koje se etablira tijekom 1987., odlučilo na drugi vid djelovanja. Konkretno, nakon što je potpora masovnim srpskim mitinzima te jednostranim mijenjanjem političko-pravnih odnosa uspjelo pod svoju kontrolu dovesti Vojvodinu, Kosovo te, uz potporu srpskog i prosrpskog dijela crnogorske javnosti Crnu Goru, ono pokušava manipulacijom savezним jugoslavenskim institucijama promijeniti postojeći oblik državnog uređenja. Vrhunac takvog djelovanja očitovan je u namjeri srbijanskog partijskog rukovodstva da preuzimanjem kontrole nad

¹² Uvid u "Memorandum" uz pomoć: B. ČOVIĆ (urednik), n.dj., 256.-300.

¹³ Zlatko KUDELIC, "Srpska pravoslavna crkva prema ratu u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini", *Marulić*, broj 3., Zagreb, svibanj-lipanj 1996., 461.

Savezom komunista Jugoslavije (SKJ) (14. Kongres SKJ 20. - 22. 1. 1990.) omogućujući vlastitu redefiniciju zemlje. No, nakon što je taj pokušaj propao, nakon što je tim pokušajem izazvan raspad glavnoga kohezivnog čimbenika u Jugoslavije tj. SKJ, nakon što su nesrpska partijska rukovodstva zauzela još "tvrđe" (kon) federalističke pozicije, nakon što se tijekom 1990. u Sloveniji, Hrvatskoj, BiH i Makedoniji etablirale nove, demokratski izabrane vladajuće garniture koje se protive zahtjevima za unitarizacijom zemlje i usmjerene su na konfederalizaciju Jugoslavije – zahtjevi rukovodstva Srbije više se nisu mogli ostvariti niti političkim manipulacijama.

Nestanak mogućnosti za institucionalno nametanje unitarnog projekta na razini cijele Jugoslavije doveo je do toga da srbijansko rukovodstvo početkom 1990. redefinira svoje ciljeve i način svog djelovanja. Ono odustaje od pokušaja nametanja vlastite državne koncepcije onim dijelovima Jugoslavije u kojima ih niti uz prividni legitimitet nije moglo ostvariti. Dakle, od pokušaja njezina nametanja Sloveniji, dijelovima Hrvatske koje nije naseljeno ili je slabo naseljeno srpskim stanovništvom, te načelno i Makedoniji. Štoviše, u srbijanskog se čelništva otpočinje razvijati spremnost za prihvaćanjem državne neovisnosti navedenih republika, odnosno u slučaju Hrvatske onoga njezina dijela koji se ne namjerava zauzeti. No, ono nastavlja s pokušajem preoblikovanja ostatka Jugoslavije u unitarnu državu [Srbija (uža Srbija, Vojvodina, Kosovo), Crna Gora, BiH te dio Hrvatske pretežno naseljen Srbima].¹⁴ Tako se na srpskoj strani i za tako zamišljenu formaciju nastavljalo koristiti jugoslavensko ime (kolektivno "krnja Jugoslavija"), riječ je bila o tvorevini koja bi u skladu sa svojim uređenjem i srpskom etničkom većinom de facto predstavljala veliku srpsku nacionalnu državu (Velika Srbija). Može se reći da upravo u ovom "trenutku" srbijansko rukovodstvo, rasterećeno od pokušaja prilagođavanja Jugoslavije srpskim nacionalnim interesima, u potpunosti prihvaća tradicionalnu srpsku velikodržavnu ideju te otpočinje artikulirati svoje djelovanje isključivo u smjeru njezina ostvarenja.

Kako, pak, niti do nastanka "krnje Jugoslavije"/Velike Srbije nije moglo doći običnim političkim manipulacijama, posebno ne u kontekstu Hrvatske od koje su namjeravali odvojiti značajan dio teritorija, u novim prilikama rukovodstvo Srbije počinje razmišljati s nasilnim ostvarivanjem svojih htijenja te se pripremati za takav vid djelovanja. Pri tome je s pravom računalo da će glavni oslonac u nasilnoj operacionalizaciji vlastitih ciljeva naći u Jugoslavenskoj narodnoj armiji (JNA). Riječ je bila o centraliziranoj organizaciji u kojoj su Srbi još 1985. činili 57,2%, a naknadno oko 70% djelatnoga vojnog kadra.¹⁵ Stoga ne čudi što je od pojave zahtjeva srbijanskog rukovodstva za unitarizacijom Jugoslavije JNA pristajala uz njih te što je u prilikama političkih, etnicitetom determiniranih podvajanja prerastala u srpsku nacionalnu instituciju. Time armija nije postajala prostom polugom srbijanskog rukovodstva, već je, što joj je omogućio njezin uvelike autonomni položaj u

¹⁴ Vidjeti: Borisav JOVIĆ, *Posljedni dani SFRJ*, Beograd, 1996., 125., 131., 160.-161.

¹⁵ Ozren ŽUNEC, "Rat u Hrvatskoj 1991. - 1995.", *Polemos*, Volume 1, Issue 1, Zagreb, Sjećanj/Veljača 1998.; Davor DOMAZET-LOŠO, *Hrvatska i veliko ratište*, Zagreb, 2002., 44.

jugoslavenskom društvu, vodila vlastitu srpsko-armijsku politiku. Taj će se realitet posebno snažno očitovati nakon što početkom 1990. postane jasnim da se srpska koncepcija Jugoslavije neće moći institucionalno nametnuti. U tim okolnostima, upravo poput srbijanskog, i srpsko se armijsko rukovodstvo otpočinje usmjeravati prema nasilnoj realizaciji vlastitih ciljeva. Međutim, za razliku od srbijanskog čelništva, ono vojne efektive još uvijek ne želi usmjeriti samo u interesu nastanka "krnje Jugoslavije" nego, ako ih već treba upotrijebiti, želi djelovati u smislu nametanja unitarnog koncepta na razini cjelokupne zemlje.¹⁶ Navedeno razmimoilaženje između glavnih protagonista srpske politike ipak nije ometalo njihovo koordinirano djelovanje na pripremanju odgovarajućih uvjeta za vojnu akciju. U sklopu tih priprema poseban je značaj imalo razoružavanje teritorijalnih obrana "nesrpskih" republika, intenzivno naoružavanje velikog dijela srpskog stanovništva u Hrvatskoj (naknadno i u BiH), pružanje potpore tom istom stanovništvu u još uvijek lokalnim konfliktima sa institucijama hrvatske države, njegovom teritorijalnom samorganiziranjem [konačno u tzv. "Republici Srpskoj Krajini" (RSK)] i izdvajanju iz te republike.¹⁷

U okolnostima određenim ubrzanim raspadom Jugoslavije i osamostaljivanjem "nesrpskih" republika osnovno pitanje koje je opterećivalo srbijansko i srpsko-armijsko čelništvo bilo je u odabiru momenta u kojem bi se krenulo u otvorenu oružanu akciju. Jer za navedena je rukovodstva bilo izrazito bitno da pripremana agresija, koja je s aspekta ustavnog uređenja Jugoslavije bila posve nelegitimna, ne potakne međunarodnu reakciju koja bi destruktivno djelovala na srpske pozicije.¹⁸ Ipak, nakon proglašenja državne neovisnosti Slovenije i Hrvatske srpsko-armijsko rukovodstvo procjenjuje da se agresija više ne može odgađati te krajem lipnja 1991. srbizirana JNA otpočinje s otvorenim napadom na Sloveniju. Zahvaljujući snažnom i dobro organiziranom slovenskom otporu, promptnoj reakciji međunarodne zajednice te nesprenosti srbijanskog rukovodstva da pruži potporu armiji, agresija na Sloveniju neuspješno je završava već poslije nekoliko dana. Ubrzo nakon toga armija se povlači iz najsjevernije jugoslavenske republike "prepuštajući" je državnoj neovisnosti. Međutim, već početkom srpnja otpočinje s otvorenom agresijom na Hrvatsku koja je usmjerena na njezinu kompletnu okupaciju.¹⁹ No, niti u slučaju Hrvatske srpsko-armijska politika ne postiže željeni cilj. Ponajprije zbog snažnoga hrvatskog otpora te pritiska međunarodne zajednice. Ta su dva čimbenika utjecala na pojavu trećeg koji je na svoj način poremetio armijske planove. Naime, srbijansko je rukovodstvo blagonaklono gledalo na mogućnost realizacije armijskog plana te ga je bilo spremno podržati ako se može ostvariti brzo

¹⁶ B. JOVIĆ, n. dj., 142., 152., 190., 201., 257., 276.-277., 278., 310., 337.

¹⁷ Božidar JAVOROVIĆ, *Velikosrpska najezda i obrana Hrvatske*, Zagreb 1995., 112., 162.

¹⁸ Vidjeti: B. JOVIĆ, n. dj., 281.

¹⁹ Borisav Jović, uz Slobodana Miloševića vodeći promicatelj srpske velikodržavne politike tijekom raspada SFRJ, u svom je dnevniku 20. 9. 1991. zabilježio da je cilj armije bio sljedeći: „1. Presjeći Slavoniju pravcem Okučani-Pakrac-Daruvar; 2. Izbiti na liniju Vinkovci-Osijek i spojiti se dolinom Drave sa vojskom od Daruvara; 3. Probiti se linijom Petrovac-Karlovac i spojiti se sa jedinicama iz tog rajona, kojima bi se priključile one iz Slavonije. Presjeći Zagreb sa juga; 4. Probiti se prema Jadranu na liniju Zadar-Šibenik-Split; 5. Presjeći Hercegovinu i Hrvatsku na liniji Mostar-Ploče. Tako izrezana Hrvatska bila bi pred kapitulacijom.“ B. JOVIĆ, n. dj., 385.-386.

i bez ugrožavanja srpskih pozicija. No, hrvatski otpor i međunarodni pritisak, dodatno potaknut mnogobrojnim žrtvama agresije, srpskim protjerivanjem civilnog stanovništva s okupiranih teritorija te razaranjima materijalnih dobara – ugrožavali su srpske pozicije. Takvo što srbijansko vodstvo nije htjelo trpjeti radi postizanja cilja koji nije smatralo strateškim. Zbog toga je njegova potpora armiji ostala uglavnom koncentrirana na potporu okupaciji onog dijela hrvatskoga državnog tla na kojem su Srbi bili etnička većina te okupaciji etnički hrvatskih prostora koji su sprječavali "uvezivanje" većinski srpskih naselja u kompaktnu teritorijalnu cjelinu. Suočena s nemogućnošću optimalnog korištenja raspoloživih efekta svoje glavne logističke baze tj. Srbije, efektivna potrebna za pokušaj slamanja hrvatskog otpora,²⁰ armija u konačnici postaje prisiljena uskladiti svoje ciljeve u Hrvatskoj s ciljevima srbijanskog rukovodstva. Stoga nakon okupacije četvrtine hrvatskog teritorija i ona izražava spremnost za obustavom agresije. Kako je u postojećim prilikama i hrvatskoj vladi odgovarala obustava vojnih djelovanja, nastaje primirje nakon kojeg se početkom 1992. na okupirane prostore Hrvatske stacioniraju vojne snage UN-a.²¹ Istovremeno, nestaje i dvojnosti u srpskoj politici. Armija dolazi pod punu kontrolu srbijanskog rukovodstva te se i po imenu počinje transformirati u srpsku oružanu silu. Ostaci srbizirane JNA na okupiranim dijelovima Hrvatske postaju Vojskom RSK.

Srpska agresija u Bosni i Herecegovini i njezini prostorno – demografski rezultati

Nakon što je početkom 1990. reduciralo svoje ciljeve, srbijansko je rukovodstvo računalo sa zadržavanjem cjelokupne BiH u sklopu planirane "krnje Jugoslavije". Poslije bosansko-hercegovačkih izbora krajem 1990., nakon kojih vlast u BiH preuzimaju bošnjačka Stranka demokratske akcije (SDA), Srpska demokratska stranka BiH (SDS BiH) i Hrvatska demokratska zajednica BiH (HDZ BiH) – ta je računica dobila i punu podršku najvećeg dijela srpskih političkih predstavnika u toj zemlji. Pri tome se htjelo postići da za takvo rješenje, uz bosansko-hercegovačke Srbe, budu i Bošnjaci.²² Kako su ta dva naroda

²⁰ Primjerice, srbijansko rukovodstvo nije izašlo u susret kontinuiranim zahtjevima srbizirane "JNA" za provođenjem opće mobilizacije u Srbiji kojom se, po ambicijama armijskog rukovodstva trebalo osigurati ljudstvo za pokušaj kompletne okupacije Hrvatske. Vidjeti: B. JOVIĆ, n.dj., 387., 389., 401., 407.

²¹ Uz ostalo, "prema nepotpunim podacima" u srpskoj velikodržavnoj agresiji na Hrvatsku "tijekom 1991. poginula su ili ubijena 3.652 hrvatska vojnika i policajca". Vjerojatna je pretpostavka da je najveći dio od 4.137 (također nepotpuni podatak) civila koji su poginuli ili ubijeni tijekom rata u Hrvatskoj 1991. - 1995. stradao upravo 1991. Ujedno, "do kraja 1991. s okupiranih i ratom zahvaćenih područja protjerano je ili izbjeglo više od 300.000 Hrvata i osoba nesrpske nacionalnosti". Nikica BARIĆ, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990. - 1995.*, Zagreb, 2005., 124.-125.

²² Prilikom razgovora s Borisavom Jovićem 20. 2. 1991. predsjednik SDS-a BiH Radovan Karadžić izjavio je sljedeće: "Jasno je jedino da BiH ne može opstati ukoliko se raspadne Jugoslavija, da ne može opstati sama 'kao država' niti se može cijela priključiti Hrvatskoj. Jedina bi joj nada u slučaju raspada zemlje bila da se priključi Srbiji i Crnoj Gori i da zajedno formiraju novu Jugoslaviju. Srbi u BiH trebaju igrati na tu kartu, ako mogu privući Muslimane." B. JOVIĆ, n. dj., 274.

predstavljala oko 80% stanovništva BiH, njihovim bi suglasjem, prema srpskim pretpostavkama, bosansko-hercegovački Hrvati jednostavno bili dovedeni u poziciju da prihvate uklapanje BiH u sklopu veliko srpske države. Međutim, pokušaji da se dogovorno privoli Bošnjake na ostanak u "krnjoj Jugoslaviji" definitivno propadaju krajem ljeta 1991.²³ Štoviše, pod neizravnim međunarodnim utjecajem nastaje neformalna hrvatsko-bošnjačka koalicija usmjerena ka državnoj neovisnosti BiH. U tim okolnostima, izgubivši mogućnost da pod plaštem barem prividnog legitimiteta zauzme cjelokupnu Republiku BiH, srbijansko rukovodstvo još jednom reducira svoje ciljeve. Usmjerava se prema stjecanju onog dijela BiH na kojem Srbi predstavljaju etničku većinu te onih hrvatskih i bošnjačkih krajeva koji "stoje na putu" nastanka kompaktne srpske teritorijalne cjeline. Dakle, prema stjecanju, kako su Srbi izjavljivali, oko 64% teritorija BiH.²⁴ U tu se svrhu, paralelno s hrvatsko-bošnjačkim aktivitetom na postizanju bosansko-hercegovačke državne neovisnosti otpočinje s osnivanjem, utvrđivanjem i povezivanjem srpskih autonomnih oblasti (SAO) tj. Istočne Hercegovine (osnovana 12. 9. 1991), Bosanske Krajine (16. 9.), Romanije (22. 10.), Sjeveroistočne Bosne (28. 10.), Sjeverne Bosne (5.11).²⁵ Nadalje, 24. listopada velika većina srpskih zastupnika u bosansko-hercegovačkom parlamentu osniva Skupštinu srpskog naroda u BiH (SSN-BiH); 9. - 10. 11. Srbi provode referendum na kojem se izjašnjavaju za ostanak u "krnjoj Jugoslaviji"; 21. 11. SSN-BiH proglašava sve općine, odnosno sva naselja u kojima se srpsko stanovništvo izjasnilo za ostanak u dotadašnjoj državi sastavnim dijelom "krunje Jugoslavije"; 21. prosinca SSN-BiH donosi odluku o formiranju Srpske Republike BiH te je 9. siječnja 1992. i službeno proglašava (12. kolovoza 1992. preimenovana u Republiku Srpsku, RS). Pri tome se na srpskoj temeljito naoružanoj strani sve više otpočinje očitovati spremnost da se i u BiH, u slučaju proglašenja njezine neovisnosti i međunarodnog priznanja, otpočne s agresivnim vojnim djelovanjima. Njihovom pomoći trebalo bi se spriječiti da Srbi "završe" u neovisnoj bosansko-hercegovačkoj državi, odnosno osigurati nastanak srpske teritorijalne jedinice i njezino eventualno pripojenje Srbiji.

Suočena s krajnje naelektriziranim stanjem međunacionalnih odnosa u BiH, međunarodna zajednica u veljači 1992. mijenja svoj odnos prema bosansko-hercegovačkoj zbilji. Naime, do tada je davala potporu procesima koji su osim neovisnosti BiH vodili njezinu etabliranju kao unitarne države. Znači takve u kojoj bi volja većine građana odlučivala o statusu zemlje i njezinu unutrašnjem političko-pravnom identitetu. Taj je pristup i omogućio da odluke hrvatsko-bošnjačke koalicije usmjerene na stjecanje državne neovisnosti BiH, donesene majorizacijom Srba, budu međunarodno prihvaćene. No, dugoročno je takav pristup vodio transformaciji BiH u državu jednog naroda. Konkret-

²³ Muhamed FILIPOVIĆ, *Bio sam Alijin diplomata*, knjiga 1, Bihac 2000.; Alija IZETBEGOVIĆ, *Sjećanja*, Sarajevo 2001.

²⁴ Susan VUDVORD, *Balkanska tragedija*, Beograd, 1997., 210.

²⁵ Kasim I. BEGIĆ, *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do daytonskog sporazuma (1991. - 1996.)*, Sarajevo, 1997., 58.-59.; Branka MAGAŠ/Ivo ŽANIĆ, I. (uredili), *Rat u Hrvatskoj i BiH 1991-1995*. Zagreb/Sarajevo, 1999., 380.

no, kako se u skladu s bosansko-hercegovačkim demografskim trendovima u relativno kratkom vremenu moglo očekivati da će Bošnjaci imati apsolutnu brojčanu nadmoć, BiH bi u slučaju unitarnog uređenja funkcionirala kao nacionalna država bošnjačkog naroda. Kako takvo što nije odgovaralo brojčano manjinskim Srbima i Hrvatima, koji su prema Ustavu BiH imali jednako kao i Bošnjaci status konstitutivnih, suverenih i međusobno jednakopravnih naroda²⁶ – moglo se očekivati da će djelovanje na unitarizaciji BiH istovremeno voditi i njezinoj dugoročnoj destabilizaciji. To više što je i hrvatsko političko vodstvo, osnivanjem niza hrvatskih teritorijalno-samoupravnih cjelina tj. hrvatskih zajednica (HZ) jasno naznačilo da se protivi unitarizaciji neovisne BiH te da se zalaže za njezino uređenje kao složene države.²⁷ Da bi se izbjegla dugoročna destabilizacija BiH te u cilju privole bosansko-hercegovačkih Srba na egzistenciju u neovisnoj BiH, međunarodna zajednica već početkom veljače 1992. otpočinje s djelovanjem koje je trebalo osigurati da buduća, neovisna BiH, za koju se na referendumu održanom 29. veljače i 1. ožujka izjasnilo 64% građana (uglavnom Hrvata i Bošnjaka) bude trajno prihvatljiva i njezinim brojčano manjinskim narodima. U tom smislu daje potporu konstituciji BiH kao (kon)federativne države u sklopu koje bi svaki narod imao vlastito visokosamoupravno područje i kojom bi predstavnici tih istih naroda upravljali dogovorno. Prikazano međunarodno djelovanje posebno je intenzivirano nakon što je 3. ožujka proglašena bosansko-hercegovačka državna neovisnost, što je sa srpske strane iskorišteno za otpočinjanje agresije na niz većinski hrvatskih i bošnjačkih krajeva u sklopu BiH (Čapljina, Bosanski Brod, Goražde, Neum itd).²⁸ Međunarodni napor ubrzo je urodio plodom te je 18. 3. 1992. neformalno prihvaćen međunarodni plan po kojem se trebala konstituirati složeno uređena BiH (Cutileirov plan). Unatoč tome, dio međunarodne zajednice smatrao je kako međunarodnim autoritetom poduprto priznanje (unitarne) BiH dovoljno kako bi se Srbi, a dugoročno i Hrvati naveli na odustajanje od jednostrano zacrtanih ciljeva, odnosno kako bi ih se prisililo da bez prigovora pristanu živjeti u unitarnoj bosansko-hercegovačkoj državi. U osloncu na taj dio međunarodne zajednice Bošnjaci već krajem ožujka u osnovi odbacuju spomenuti međunarodni plan.²⁹ Pri tome ne samo da izostaje međunarodna reakcija, već početkom travnja slijedi međunarodno priznanje državne neovisnosti, zapravo već unitarne BiH. Prikazani sklop događaja poslužio je Srbima kao povod da svoju dotadašnju agresiju, započetu još u kolovozu, odnosno listopadu 1991. osvajanjem hrvatskih naselja u sklopu općina Bosansko Grahovo (Uništa) i Trebinje (Ravno i susjedna hrvatska sela) – otvoreno i snažno usmjere praktički na sve

²⁶ Vidjeti: *Ustavi i ustavni zakoni*, Zagreb, 1974.; *Amandmani LIX – LXXX na Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1990.

²⁷ Konkretno, 12. i 18. 11. 1991. osnovane su HZ Bosanska Posavina, odnosno HZ Herceg-Bosna, 14. i 27. 1. 1992. osnovane su HZ Usora te HZ Srednja Bosna a uskoro i HZ Soli te HZ Vrhbosna (K. I. BEGIĆ, n. dj., 65.; Karlo ROTIM, *Obrana Herceg-Bosne*, Široki Brijeg, knjiga 1., 519.).

²⁸ B. MAGAŠ, I. ŽANIĆ, n. dj., 386.

²⁹ *Oslobođenje* (Sarajevo), 26. III. 1992., 5.; *Slobodna Dalmacija* (Split), 26. III 1992., 4.

hrvatske i bošnjačke prostore u BiH te općenito na građane hrvatske i bošnjačke nacionalnosti.

Agresivnim vojnim djelovanjem Srbi su relativno brzo uspjeli ostvariti svoje teritorijalne ciljeve. U prvom redu zbog toga što su u vojno-tehničkom smislu, raspoložuci oružanom silom nekadašnje JNA (koja se u BiH transformira u Vojsku Republike Srpske, VRS), bili daleko nadmoćniji susjednim Hrvatima, vojno organiziranim u Hrvatsko vijeće obrane (HVO), i posebice Bošnjacima, vojno organiziranim u Armiju BiH (ABIH), uvelike zatečenima agresijom.³⁰ No srpski je osvajački pohod bio značajno olakšan i srpskim etničkim rasporedom u BiH. Iako su Srbi predstavljali tek trećinu od ukupnoga bosansko-hercegovačkog stanovništva njihovi su etnički prostori, posebno gusto raspoređeni u Bosanskoj Krajini, Semberiji, romanijsko-biračkom masivu, na desnoj strani gornjega Podrinja te u istočnoj Hercegovini, zauzimali otprilike polovicu BiH (naselja sa srpskom relativnom ili apsolutnom većinom te njima gravitirajući, nenaseljeni krajevi). Te prostore, kao i dio hrvatskih i bošnjačkih krajeva u kojima su se nalazile vojarne (utvrde) srbizirane JNA Srbi su kontrolirali i prije izbijanja rata. Dakle, čak i više od polovice BiH.

Nakon otpočinjanja agresije Srbima je već tijekom prva dva ratna mjeseca pošlo za rukom zauzeti sve, u pojedinim slučajevima i gusto naseljene hrvatske i bošnjačke enklave okružene kompaktnim srpskim etničkim prostorima. One, čak i kad su bile djelomično naoružane, nisu bile u prilici pružiti imalo značajniji otpor. Njihovim su padom Hrvati i Bošnjaci izgubili svoje prostore u Bosanskoj Krajini (u sklopu općina Bosanski Novi, Bosanska Dubica, Bosanska Gradiška, Banja Luka, Prnjavor, Bosanski Petrovac, Prijedor, Sanski Most, Ključ, Kotor Varoš i u dijelovima općina Bosanska Krupa, Bihać i Teslić), na prostoru Romanije-Birača (dijelovi općina Vlasenica, Han-Pijesak, Sokolac, Rogatica, Pale), krajnjem jugu istočne Bosne (općine Rudo i Čajniče te dijelovi općina Višegrad, Goražde i Foča) i istočnoj Hercegovini (općine Trebinje, Ljubinje, Bileća, Nevesinje, Gacko te dijelovi općine Kalinovik).

Bez većeg otpora Srbi su osvojili i pojedina pretežno bošnjačka naselja središnjeg i istočnog dijela BiH koji je naseljen Hrvatima i Bošnjacima. U sjevernoj Bosni zauzeli su gradove Doboj, Bosanski Šamac i Brčko, a u jugozapadnoj Donji Vakuf. Značajne uspjehe Srbi su postigli i u dijelu Podrinja između Foče i Zvornika u sklopu kojeg je živjelo nekih 200.000 Bošnjaka. Već su tijekom travnja zauzeli Foču, Rogaticu, Višegrad, Bratunac i Zvornik te mnogobrojna bošnjačka naselja pored tih gradova. Ipak, preostali bošnjački krajevi u dolini Drine tada su se uspjeli obraniti i zadržati svoju prostornu povezanost te teritorijalnu vezu (Goražde – Ustikotlina - okolica Trnova) s dijelom BiH koji je ostao izvan srpske kontrole. Također, oslanjajući se na srpski etnički "prsten" uokolo Sarajeva Srbi su odmah nakon početka agresije uspjeli opkoliti i dijelom zauzeti glavni grad BiH te ga držati pod opsadom do samog kraja rata.

³⁰ HVO i ABIH zajednički su formirali Oružane snage Bosne i Hercegovine (OS BiH) utemeljene 09.04.1992. B. MAGAŠ, I. ŽANIĆ, n.dj., 213.

Srpski osvajački pohod u BiH nije posvuda prolazio bez otpora. Ponajprije u onim dijelovima BiH koji su bili dominantno i kompaktno nastanjeni kolikotoliko obrambeno organiziranim Hrvatima te u krajevima gdje su uz Hrvate pretežno živjeli Bošnjaci. S tim u vezi, na više je točaka u BiH došlo do izbijanja izrazito snažnih srpsko-hrvatskih i srpsko-hrvatsko/bošnjačkih oružanih sukoba. Ali zahvaljujući srpskoj vojno-tehničkoj nadmoći njihov je rezultat uglavnom bio povoljan za Srbe. Tako su već početkom travnja, nakon snažnih okršaja s hrvatskim snagama, uspjeli zauzeti gotovo cjelokupnu kuprešku visoravan.³¹ Unatoč snažnom otporu uglavnom hrvatskih branitelja Bosanske Posavine Srbi su, dijelom i zbog kontroverzne uloge hrvatske političke i vojne elite u obrani Posavine, tijekom lipnja i srpnja osvojili njezin najveći dio. Nakon što su početkom listopada 1992. zauzeli Bosanski Brod pod kontrolom branitelja ostao je samo dio Bosanske Posavine uokolo Orašja te, zahvaljujući združenom otporu Hrvata i Bošnjaka, dio općine Gradačac i općine Brčko. Nakon relativno dugotrajnog otpora hrvatskih i bošnjačkih branitelja Srbi su polovicom listopada uspjeli zauzeti i grad Jajce te njegovu širu okolicu. Međutim, u Hercegovini su pretrpjeli i prve značajnije poraze. U prvom redu zbog angažmana Hrvatske vojske (HV) koji je, uz ostalo, bio usmjeren i na oslobađanje najjužnijeg dijela Hrvatske. Tako su najveći dio općine Stolac te istočni dijelovi općina Mostar i Čapljina, dakle prostori koje su Srbi zauzeli odmah nakon izbijanja rata, oslobođeni u svibnju i lipnju 1992. združenim djelovanjem HV-a i HVO-a (u kojem se tada nalazio i dio hercegovačkih Bošnjaka). Uz to, u sklopu procesa oslobađanja hrvatskog juga (okupirani dijelovi općine Dubrovnik) zauzet je i veliki dio općine Trebinje, naseljen pretežno Srbima.³² Osvajanje doline Neretve predstavljalo je jedini strateški cilj koji Srbi do kraja 1992., a niti naknadno, nisu uspjeli ostvariti. Gotovo svi ostali dijelovi BiH koje su prije izbijanja agresije, u interesu kompaktnosti RS-a, Srbi namjeravali osvojiti našli su se pod njihovom vlašću.

Sve u svemu, krajem 1992. Srbi su pod svojom kontrolom imali oko 32.073 km² ili 62.73% BiH tj. gotovo onoliko koliko su u predratnom razdoblju zahtijevali za sebe.³³ Tijekom prve polovice 1993., nakon što je VRS u nastavku svoje ofenzive iz prethodne godine zauzeo najveći dio Podrinja (svodeći Goražde, Žepu i Srebrenicu na izolirane enklave pod kontrolom OS BiH), RS će zauzmati oko 65,55% BiH. Pri tome je postotak teritorija BiH pod srpskim nadzorom uglavnom ostao nepromijenjen sve do velike hrvatsko-bošnjačke ofenzive tijekom ljeta 1995. U konačnici, ta je ofenziva dovela do kraja rata i uspostave "daytonske BiH" u kojoj RS, prema službenim podacima zauzima, 49% bosansko-hercegovačkog teritorija.

Srpski velikodržavni osvajački pohod u BiH tijekom 1992. bio je popraćen i najgorim vidom zločinačkog djelovanja. Njegovu najradikalniju manifestaciju svakako su predstavljale masovne likvidacije hrvatskih i bošnjačkih civila

³¹ Vidjeti: Davor MARIJAN, *Smrt oklopne brigade*, Zagreb, Sarajevo 2002., 83.-136.

³² Janko BOBETKO, *Sve moje bitke*, Zagreb 1996., 204.-367.

³³ Do navedenih iznosa autor je došao uz pomoć kompjutorskog proračuna izvedenog na temelju kartografskih i prostorno-demografskih podataka koji se nalaze među "Prilozima".

te zarobljenih vojnika OS BiH (uvelike u koncentracijskim logorima RS). Treba naglasiti da se još krajem 1992. i polovicom 1993. tvrdilo, uglavnom s bošnjačke strane, kako je od srpske agresije život izgubilo 130.000 ili čak 200.000 ljudi, ponajprije Bošnjaka, ali i Hrvata, Srba te ostalih. Ti podaci, posebno oni o 200.000 ubijenih, uglavnom su nekritički prihvaćani u svjetskom javnom mnijenju te je predodžba o navedenim, golemim gubicima ostala aktualna do danas. Pri tome se ustalilo mišljenje kako je najveći broj navedenih žrtava prozrokovan stradao upravo u masovnim likvidacijama koje su Srbi provodili nad civilnim stanovništvom i zarobljenim vojnicima OS BiH. Bilo u sklopu "terenskog" djelovanja, bilo u sklopu koncentracijskih logora koje su osnovali polovicom 1992.³⁴ Međutim, iz temeljito provedene analize (mjesto, vrijeme, broj ubijenih) Međunarodnog suda za ratne zločine počinjene na prostoru bivše Jugoslavije može se zaključiti da su Srbi, barem prema dosadašnjim spoznajama tijekom 1992. u masovnim likvidacijama poubijali oko 2.500 - 3.500 Bošnjaka i Hrvata.³⁵ Na određeni način taj zaključak potvrđuje i podatak da je na prostoru sjeverozapadne Bosne i bosanske Posavine (dio BiH u sklopu kojeg se tijekom 1992. događao najmasovniji teror nad Hrvatima i Bošnjacima) za cijelog trajanja rata, prema uvidu stečenom do 1999., srpska strana odgovorna za ratno-zločinačke likvidacije 1.773 Bošnjaka i Hrvata.³⁶ Prema podacima, pak, Istraživačko-dokumentacijskog centra iz Sarajeva, "nezavisne, neprofitne, nevladine i nepristrane institucije" utemeljene 2004., ukupno je, prema pomeničnim podacima utvrđenim do kraja 2005. tijekom rata u BiH poginulo ili ubijeno 93.837 ljudi kojima je utvrđena etnička pripadnost. Od toga je 63,687 ili 67,9% Bošnjaka, 24,216 ili 25,8% Srba, 5,057 ili 5,4% Hrvata te 877 ili 0,9% ostalih. Od 34,610 civilnih žrtava 30,514 ili 88,2% je Bošnjaka, 1,973 ili 5,7% Srba, 2,076 ili 5,9% Hrvata te 47 ili 0,2% ostalih. Od ukupno 54,223 stradalih vojnika 30,173 ili 55,6% su Bošnjaci, 21,399 ili 39,5% Srbi, 2,619 ili 4,8% Hrvati, 32 ili 0,1% ostali. Neutvrđena je etnička pripadnost 4.000 poginulih. Navedeni podaci nisu konačni, no prema mišljenju direktora navedenoga centra Mirsada Tokače ukupan broj stradalih neće biti značajno veći od 100.000.³⁷

Tijekom 1992. na prostoru BiH pod kontrolom VRS počinjen je uz masovnu likvidaciju pripadnika hrvatskog i bošnjačkog naroda, i čitav niz drugih

³⁴ George KENNEY, "The Bosnia Calculation: How many have died? Not nearly as many as some would have you think," *The New York Times Magazine* (New York), 23. VII. 1995.; George KENNEY, "The Bosnian Calculation Revisited", 18. XII. 2005., uz pomoć: <http://www.eurotrib.com/story/2006/3/22/14237/5786>; http://www.dyske.com/print.php?view_id=875 – pristup ostvaren 18. 6. 2008.

³⁵ Podatak dobiven uvidom u optužnice protiv Slobodana Miloševića (22.11.2002.) i Radovana Karadžića (28. 4. 2000).

³⁶ Ante MILINOVIĆ (glavni urednik), *Bosanska Posavina i Sjeverozapadna Bosna – srpski zločini nad Hrvatima i Muslimanima (1991 – 1995.)*, Zagreb / Orašje / Mostar / Sarajevo, 1999., 109-136, 319-379.

³⁷ Vidjeti intervju Mirsada Tokače "Genocid nije u brojevima", *Dani* (Sarajevo), 23. XII. 2005. br. 445. Istovrsni podaci prezentirani su i na Hrvatskoj televiziji (teletekst od 16.12.2005., stranica br. 158).

ratno-zločinačkih radnji. Silovano je oko 20.000 žena,³⁸ ponajprije Bošnjakinja, temeljito je opljačkana te uništena hrvatska i bošnjačka (ne)pokretna imovina te kulturna i spomenička baština itd. No, posebno su zapanjujući bili razmjeri "etničkog čišćenja" teritorija koji se našao pod nadzorom VRS-a.

Naime, na tom je prostoru prema popisu stanovništva iz 1991.³⁹ živjelo 1.983.831 stanovnika od čega 1.060.020 ili 53,43% Srba, 560.806 ili 28,27% Bošnjaka, 212.428 ili 10,70% Hrvata, 101.272 ili 5,10% Jugoslavena te 49.614 ili 2,50% ostalih.⁴⁰ No, već krajem 1992. u RS-u su živjeli gotovo isključivo Srbi. Do tog su realiteta dovele dvije pojave. Kao prvo, s prostora koje je VRS zauzelo uz otpor OS BiH, najveći dio hrvatskog i bošnjačkog stanovništva se iselio prilikom povlačenja vlastitih obrambenih snaga. Na taj su način svoje prostore većinom napustili Hrvati i Bošnjaci iz dijela Bosanske Posavine (općine Bosanski Brod, Derventa, Odžak, Bosanski Šamac, Modriča, dio općine Gradačac), općina Jajce, Skender Vakuf, dijela općine Travnik i Kupres (u sklopu navedenih općina, odnosno njihovih osvojenih dijelova prema popisu iz 1991. živjelo je 106.521 Hrvata i 55.472 Bošnjaka) itd. Najveći dio preostalog hrvatskog i bošnjačkog stanovništva sa prostora koji su se krajem 1992. našli u sklopu RS-a jednostavno je protjeran ili prisiljen na napuštanje svojih domova. Na kraju, neposredno nakon rata na tlu RS-a živjelo je tek oko 15.000 Hrvata⁴¹ i 32.000 Bošnjaka.⁴²

Zaključak

Krajem 1992. stvoreni su uvjeti za postizanje maksimuma u prostornoj realizaciji srpskoga velikodržavnog projekta u BiH (oko 65 - 66% njezina teritorija). Nikad se u povijesti toliki dio BiH nije nalazio pod ekskluzivnom srpskom vlašću. Uz to, niti prije niti poslije 1992. na prostoru BiH nije se dogodio toliki opseg zločinačkog djelovanja "u ime" srpske velikodržavne ideje. Uz ostalo, ratni zločini

³⁸ Noel MALCOLM, *Povijest Bosne*, Zagreb/Sarajevo 1995., 323.

³⁹ Po popisu iz 1991. BiH je imala 4.377.053 stanovnika od čega 760.872 ili 17,38% Hrvata, 1.902.956 ili 43,48% Bošnjaka, 1.366.104 ili 31,21% Srba, 242.682 ili 5,54% Jugoslavena, 104.439 ili 2,39% ostalih. Prema: Jakov GELO, Marinko GRIZELJ, Anđelko AKRAP (priredili): *Stanovništvo Bosne i Hercegovine – narodnosni sastav po naseljima*, Zagreb, 1995. Valja imati na umu da je od sveukupnog broja stanovnika BiH njih 222.707 bilo na privremenom radu / boravku u inozemstvu od čega 85.147 Hrvata, 53.333 Bošnjaka, 57.906 Srba i 26.321 ostalih (nepotpuni podaci) te da je s tim u vezi pred početak rata u njoj živjelo između 4.081.255 i 4.124.302 stanovnika. Vidjeti više kod: Ante MARKOTIĆ, *Bosna ostaje bez svjedoka (s demografsko-političkog vidikova)*, Mostar 1999., 251-252.

⁴⁰ O načinu posredstvom kojeg se došlo do navedenih iznosa vidjeti više u "OBJAŠNJENJU PRORAČUNA."

⁴¹ Zadnje masovno protjerivanje oko 20.000 Hrvata sa prostora RS zbilo se u kolovozu i rujnu 1995. Prema podatku kojeg je u veljači 1998. za "Glas Amerike" iznio vikar banjalučke biskupije dr. Miljenko Aničić (posredstvom Internet stranice: <http://www.voa.gov/miscl/croatia/miljanic.html> – pristup ostvaren 18.06.2008).

⁴² Navedene procjene, koje se odnose na stanje od 31.03.1996. prema: Međunarodni forum "Bosna", *The Return of the Refugees and Displaced People as a Precondition for the Survival of Bosnia and Herzegovina*, dokument br. 1, Sarajevo, 1999. Prilikom razmatranja navedenih brojčanih iznosa treba uzeti u obzir izmjene u kontekstu prostornog okvira RS s kraja 1992. i početka 1996.

koje je počinila Vojska RS-a ili koji su se tijekom navedene godine dogodili na prostoru pod njezinom kontrolom u pridonijeli su međunarodnom sankcioniranju i izoliranju srpske "strane", obezvrjeđivanju njezinih političkih i teritorijalnih rezultata postignutih agresijom te svođenju RS na sadašnji status i opseg.

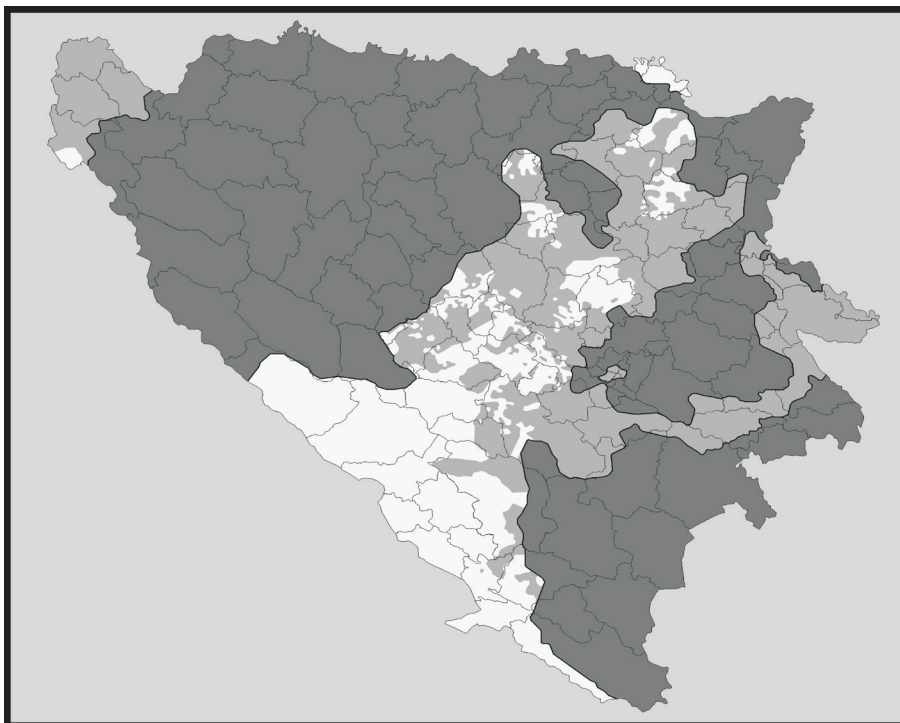
Ipak, agresivna srpska vojna djelovanja i ratni zločini počinjeni tijekom 1992. proizveli su dalekosežne i uglavnom trajne političke i demografske posljedice. Konkretno, etničko čišćenje na prostoru pod kontrolom VRS-a utjecalo je na karakter tadašnjih hrvatsko-bošnjačkih odnosa. Jer dok se velika većina protjeranih i izbjeglih Hrvata, uglavnom s prostora Bosanske Krajine i Posavine iseljavala u Hrvatsku i treće zemlje, iseljeni Bošnjaci u velikoj su se mjeri naseljavali na obranjenom dijelu BiH. Nerijetko u krajevima u kojima je u predratnom vremenu bila podjednaka koncentracija Hrvata i Bošnjaka. Na taj je način uvelike izmijenjen njihov etnički karakter u bošnjačku korist.⁴³ Taj realitet nije presudno utjecao na izbijanje i trajanje hrvatsko-bošnjačkih oružanih i ratnih sukoba tijekom 1993. i početkom 1994. no pridonio je hrvatskim porazima u tim sukobima, masovnim egzodusima hrvatskog naroda pred ABiH (Konjic, Vareš, Kakanj, Travnik, Bugojno, Fojnica itd) te hrvatskom prihvaćanju političko-pravnog aranžmana s Bošnjacima (Federacija BiH uspostavljena u ožujku 1994.) u sklopu kojeg su minimalizirana hrvatska htijenja zastupana tijekom sukoba s Bošnjacima. Nadalje, način na koji su Srbi uspostavljali RS doveo je do toga da se koncepciju uređenja BiH kao složene države konstituirane od triju, uvjetno rečeno, nacionalnih jedinica otpočelo identificirati s ratom, etničkim čišćenjem i zločinima. U takvom je ozračju koncepcija postala odbojna velikom dijelu međunarodne javnosti i međunarodne zajednice. Nasuprot tome, zločini počinjeni "u ime" srpske velikodržavne ideje, pri čemu se u međunarodnim krugovima Bošnjake doživljavalo ne samo kao najveće, već nerijetko i kao jedine žrtve tih zločina, umnogome su pridonijeli jačanju percepcije po kojoj su upravo Bošnjaci istinski predstavnici BiH, odnosno po kojima je tek bošnjački segment bosansko-hercegovačke vlasti autentični predstavnik i kreator njezina političko-pravnog identiteta.⁴⁴ Time se u velikom dijelu međunarodne zajednice ujedno otvorio i prostor snažnoj potpori bošnjačkoj koncepciji transformacije BiH u unitarnu državnu tvorevinu ("građanska BiH"). U konačnici, koristeći se ratom kao sredstvom ostvarivanja vlastitih političkih ciljeva te zločinačkim mijenjanjem etničke slike BiH, srpska je velikodržavna ideja uvelike pridonijela nastanku i etabliranju postojeće etničke političko-vojne podjele u sklopu "daytonske" BiH (RS te prostori pod nadzorom HVO-a i ABiH unutar Federacije BiH). Naime, u kontekstu inicijalnih napora usmjerenih prema uređenju BiH kao složene države polazilo se od principa da nacionalno-samoupravni teritoriji bosansko-hercegovačkih naroda primarno trebaju biti utemeljeni na njihovim, povijesno oblikovanim etničkim prostorima. Pri nastanku aktualne podjele navedeni je princip prihvaćen tek u onoj mjeri u kojoj nije izmijenjen ratnim operacijama i zločinačkim djelovanjima. Što je

⁴³ Zdravko SANČEVIĆ, *Pogled u Bosnu*, Zagreb 1998., 107.; Charles R. SHRADER, *Muslimansko-hrvatski građanski rat u srednjoj Bosni – Vojna povijest. 1992. - 1995.*, Zagreb 2004., 25.-26., 52., 200.

⁴⁴ David OWEN, *Balkanska odiseja*, Zagreb, 84.-85.

posebice bitno, karakter ratnih sukoba u BiH utjecao je na pojavu izrazito snažne polarizacije među bosansko-hercegovačkim narodima prožeta krajnje negativnim međusobnim percepcijama. Takva atmosfera, čak i kad postoji politička volja, posve nepoticajno djeluje na povratak prognanika i izbjeglica u krajeve pod nadzorom drugih etničkih zajednica. Ujedno, masovniji karakter takvih povrataka dodatno onemogućuje činjenica da se prognanici trebaju vratiti u sredine u kojima su doživjeli traumatična iskustva i u sklopu kojih se, u promijenjenim političkim okolnostima takva iskustva mogu ponoviti. U skladu s navedenim, može se zaključiti da su ratna djelovanja i zločini počinjeni "u ime" srpske velikodržavne ideje tijekom 1992. predstavljali i glavni poticaj za nastanak radikalno izmijenjene etničke slike BiH koju, u odnosu na nekadašnju, karakterizira jasna prostorna odijeljenost i teritorijalna homogeniziranost većine pripadnika triju bosansko-hercegovačkih naroda.

Prilog br. 1., Vojna raspodjela teritorija BiH krajem 1992.

Tanke crte – granice općina (1991.); podebljana crta – linija fronta između VRS i OS BiH; tamno – prostori pod kontrolom VRS (62.73% BiH); bijelo – prostori pod kontrolom HVO-a (15.99% BiH); svijetlosivo – prostori pod kontrolom ABiH (21.28% BiH). Zemljovid izradio dr. sc. Saša Mrduljaš. Stanje na prostoru pod kontrolom OS BiH dijelom (u kontekstu rasporeda etničkih prostora) prema podacima iz: J. GELO, M. GRIZELJ, A. AKRAP (priredili), n. dj.

Prilog br. 2., Broj stanovništva (dijelova) općina BiH prema popisu stanovništva iz 1991. Pod nadzorom Vojske RS krajem 1992.

OPĆINA	NADZOR	UKUPNO	HRVATI	BOŠNJACI	SRBI	JUGOSLAVENI	OSTALI
SARAJEVO	DIO	110.020	10.701	33.256	50.684	11.944	3.435
HADŽIĆI	DIO	11.934	322	6.603	4.132	604	273
ILIJAS	DIO	23.097	1.698	8.849	11.033	1.156	361
PALE	DIO	14.184	125	2.876	10.621	391	171
TRNOVO	DIO	4.292	16	2.480	1.707	59	30
BANOVIĆI	DIO	1.246	1	192	1.018	7	28
BANJA LUKA	SVE	195.692	29.026	28.558	106.826	23.656	7.626
BIHAĆ	DIO	6.397	16	4.409	1.779	149	44
BIJELJINA	SVE	96.988	492	30.229	57.389	4.426	4.452
BILEĆA	SVE	13.284	39	1.947	10.628	222	448
BOSANSKA DUBICA	SVE	31.606	488	6.440	21.728	1.851	1.099
BOSANSKA GRADIŠKA	SVE	59.974	3.417	15.851	35.753	3.311	1.642
BOSANSKA KRUPA	DIO	26.065	114	12.143	12.908	626	274
BOSANSKI BROD	SVE	34.138	13.993	4.088	11.389	3.664	1.004
BOSANSKI NOVI	SVE	41.665	403	14.040	25.101	1.557	564
BOSANSKI PETROVAC	SVE	15.621	48	3.288	11.694	366	225
BOSANSKI ŠAMAC	DIO	28.269	10.133	2.226	13.602	1.720	588
BOSANSKO GRAHOVO	SVE	8.311	226	12	7.888	135	50
BRATUNAC	DIO	14.538	36	7.618	6.449	176	259
BRČKO	DIO	52.764	6.935	24.176	13.947	5.424	2.282
ČAJNIČE	SVE	8.956	5	4.024	4.709	77	141
ČELINAC	SVE	18.713	76	1.446	16.554	377	260
DERVENTA	SVE	56.489	21.952	7.086	22.938	3.348	1.165
DOBOJ	DIO	88.960	10.898	30.526	39.528	5.619	2.389
DONJI VAKUF	DIO	22.173	313	11.575	9.487	588	210
FOČA	DIO	35.173	92	17.170	16.670	451	790
GACKO	SVE	10.788	29	3.858	6.661	84	156
GLAMOČ	SVE	12.593	184	2.257	9.951	118	83
GORAŽDE	DIO	3.761	3	2.787	922	17	32
GRACANICA	DIO	11.736	55	81	11.050	207	343
GRADAČAC	DIO	16.107	7.254	737	7.421	136	559
HAN PIJESAK	DIO	4.625	6	831	3.670	66	52
JAJCE	SVE	45.007	15.811	17.380	8.663	2.496	657
KALESIJA	DIO	8.455	2	5.498	2.906	16	33

KALINOVIK	DIO	4.134	17	1.368	2.645	43	61
KLADANJ	DIO	1.925	4	768	1.137	6	10
KLJUČ	SVE	37.391	330	17.696	18.506	579	280
KONJIC	DIO	1.210	140	192	870	5	3
KOTOR VAROŠ	SVE	36.853	10.695	11.090	14.056	745	267
KUPRES	DIO	9.301	3.499	802	4.862	67	71
LAKTAŠI	SVE	29.832	2.565	408	24.176	1.530	1.153
LIVNO	DIO	1.307	41	1	1.255	4	6
LOPARE	DIO	19.657	57	2.538	16.308	454	300
LUKAVAC	DIO	6.428	6	106	6.246	50	20
LJUBINJE	SVE	4.172	39	332	3.748	19	34
MAGLAJ	DIO	7.584	32	12	7.345	108	87
MODRIČA	SVE	35.613	9.805	10.375	12.534	1.851	1.048
MOSTAR	DIO	3.845	225	3.493	95	3	29
MRKONJIĆ GRAD	SVE	27.395	2.139	3.272	21.057	593	334
NEVESINJE	SVE	14.448	210	3.313	10.711	123	91
ODŽAK	SVE	30.056	16.338	6.220	5.667	1.147	684
OLOVO	DIO	4.810	10	2.753	1.986	30	31
ORAŠJE	DIO	2.840	8	13	2.775	33	11
PRIJEDOR	SVE	112.543	6.316	49.351	47.581	6.459	2.836
PRNJAVOR	SVE	47.055	1.721	7.143	33.508	1.757	2.926
ROGATICA	DIO	17.806	19	9.596	7.862	176	153
RUDO	SVE	11.571	5	3.130	8.150	106	180
SANSKI MOST	SVE	60.307	4.322	28.136	25.363	1.247	1.239
SKENDER VAKUF	SVE	19.418	4.770	1.071	13.263	169	145
SOKOLAC	SVE	14.883	19	4.493	10.195	83	93
SRBAC	SVE	21.840	140	940	19.382	811	567
STOLAC	DIO	3.559	647	729	2.144	28	11
ŠEKOVIĆI	SVE	9.629	10	326	9.030	129	134
ŠIPOVO	SVE	15.579	31	2.965	12.333	155	95
TESLIĆ	SVE	59.854	9.525	12.802	32.962	3.465	1.100
TEŠANJ	DIO	1.307	80	1	1.214	9	3
TITOV DRVAR	SVE	17.126	33	33	16.608	384	68
TRAVNIK	DIO	11.026	2.966	5.487	2.425	87	61
TREBINJE	DIO	29.770	502	5.553	20.907	1.627	1.181
UGLJEVIK	DIO	19.218	53	3.924	14.447	277	517
VAREŠ	DIO	1.132	6	1	1.100	13	12
VIŠEGRAD	DIO	14.288	31	7.857	5.500	309	591
VLASENICA	DIO	24.080	39	10.235	13.167	320	319
ZAVIDOVIĆI	DIO	5.144	18	1.144	3.869	65	48
ZVORNIK	DIO	54.274	106	26.600	25.625	1.162	781
UKUPNO:		1.983.831	212.428	560.806	1.060.020	101.272	49.305

Prilog br. 3., Broj stanovništva (dijelova) općina BiH prema popisu stanovništva iz 1991. Pod nadzorom OS BiH krajem 1992.

OPĆINA	NADZOR	UKUPNO	HRVATI	BOŠNJACI	SRBI		OSTALI
SARAJEVO	DIO	344.299	21.545	191.083	75.429	42.050	14.192
HADŽIĆI	DIO	12.266	424	8.789	2.230	237	586
ILIJAS	DIO	2.087	38	1.736	292	11	10
PALE	DIO	2.171	4	1.488	663	5	11
TRNOVO	DIO	2.699	-	2.310	352	13	24
BANOVIĆI	DIO	25.344	549	18.970	3.496	1.921	408
BIHAĆ	DIO	64.335	5.564	42.328	10.910	4.207	1.326
BOSANSKA KRUPA	DIO	32.255	25	30.961	933	82	254
BOSANSKI ŠAMAC	DIO	4.691	4.598	7	26	35	25
BRATUNAC	DIO	19.081	4	13.917	5.026	47	87
BRČKO	DIO	34.863	15.317	14.441	4.181	307	617
BREZA	SVE	17.317	851	13.079	2.122	1.001	264
BUGOJNO	SVE	46.889	16.031	19.697	8.673	1.561	927
BUSOVAČA	SVE	18.879	9.093	8.451	623	510	202
CAZIN	SVE	63.409	139	61.693	778	430	369
ČAPLJINA	SVE	27.882	14.969	7.672	3.753	1.047	441
ČITLUK	SVE	15.083	14.823	111	19	17	113
DOBOJ	DIO	13.589	2.366	10.638	292	146	147
DONJI VAKUF	DIO	2.371	369	1.934	46	5	17
FOČA	DIO	5.340	2	3.620	1.645	12	61
FOJNICA	SVE	16.296	6.623	8.024	157	407	1.085
GORAŽDE	DIO	33.812	77	23.509	8.921	772	533
GORNJI VAKUF	SVE	25.181	10.706	14.063	110	158	144
GRAČANICA	DIO	47.398	77	42.518	2.508	1.323	972
GRADAČAC	DIO	40.474	1.359	33.119	3.800	1.300	896
GRUDE	SVE	16.358	16.210	4	9	5	130
HAN PIJESAK	DIO	1.723	1	1.712	4	2	4
JABLANICA	SVE	12.691	2.291	9.099	504	581	216
KAKANJ	SVE	55.950	16.556	30.528	4.929	2.554	1.383
KALESIJA	DIO	33.354	33	27.639	4.753	259	670
KALINOVIK	DIO	533	-	348	181	3	1
KISELJAK	SVE	24.164	12.550	9.778	740	600	496
KLADANJ	DIO	14.145	32	10.853	2.815	271	174
KONJIC	DIO	42.668	11.373	23.623	5.750	1.353	569
KREŠEVO	SVE	6.731	4.714	1.531	34	251	201
KUPRES	DIO	317	314	-	2		1
LIVNO	DIO	39.293	29.283	5.792	2.658	1.121	439
LOPARE	DIO	12.880	1.206	9.452	1.935	129	158
LUKAVAC	DIO	50.642	2.153	37.974	5.923	3.374	1.218
LJUBUŠKI	SVE	28.340	26.127	1.592	65	227	329

MAGLAJ	DIO	35.804	8.333	19.557	5.967	1.400	547
MOSTAR	DIO	122.783	42.812	40.363	23.751	12.765	3.092
NEUM	SVE	4.325	3.792	190	207	90	46
NOVI TRAVNIK	SVE	30.713	12.162	11.625	4.097	2.132	697
OLOVO	DIO	12.146	632	9.946	1207	255	106
ORAŠJE	DIO	25.527	21.300	1.880	1.460	593	294
POSUŠJE	SVE	17.134	16.963	6	9	26	130
PROZOR	SVE	19.760	12.259	7.225	45	100	131
ROGATICA	DIO	4.172	-	3.613	529	10	20
SREBRENICA	SVE	36.666	38	27.572	8.315	380	361
SREBRENİK	SVE	40.896	2.752	30.528	5.308	1.203	1.105
STOLAC	DIO	15.122	5.541	7.372	1.773	279	157
ŠIROKI BRIJEG	SVE	27.180	26.884	9	148	20	119
TEŠANJ	DIO	47.173	8.849	34.940	1.857	1.038	489
TOMSILAVGRAD	SVE	30.009	25.976	3.148	576	107	202
TRAVNIK	DIO	59.721	23.152	26.326	5.352	3.656	1.235
TREBINJE	DIO	1.226	744	18	442	15	7
TUZLA	SVE	131.618	20.398	62.669	20.271	21.995	6.285
UGLJEVIK	DIO	6.369	3	6.317	21	13	15
VAREŠ	DIO	21.071	9.010	6.713	2.544	2.058	746
VELIKA KLADUŠA	SVE	52.908	740	48.305	2.266	993	604
VISOKO	SVE	46.160	1.872	34.373	7.471	1.464	980
VIŠEGRAD	DIO	6.911	1	5.614	1.243	10	43
VITEZ	SVE	27.859	12.675	11.514	1.501	1.377	792
VLAŠENICA	DIO	9.862	-	8.492	1.192	20	158
ZAVIDOVIĆI	DIO	52.020	7.558	33.054	7.771	2.661	976
ZENICA	SVE	145.517	22.510	80.359	22.433	15.654	4.561
ZVORNIK	DIO	27.021	16	21.502	5.238	86	179
ŽEPČE	SVE	22.966	9.100	10.820	2.278	546	222
ŽIVINICE	SVE	54.783	3.976	44.017	3.525	2.130	1.135
UKUPNO:		2.393.222	548.444	1.342.150	306.084	141.410	55.134

Objašnjenje proračuna:

1. Naselja općina BiH u kojima stoji samo "s" (Srbi) ili "hm" (Hrvati i Bošnjaci) bila su, krajem 1992., u cijelini pod kontrolom VRS ili OS BiH (HVO i ABiH).

2. Općine BiH u kojima u nastavku, nakon oznake "s" ili "hm" slijede brojevi u zagradama te izvan njih bile su dijelom pod kontrolom VRS, a dijelom pod kontrolom OS BiH.

3. Općine BiH kod kojih u nastavku, nakon oznake "s" ili "hm" slijede nazivi mjesnih zajednica (mz) bile su dijelom pod kontrolom VRS a dijelom pod kontrolom OS BiH;

4. Brojevi u zagradama označavaju na kojoj se stranici u izvoru kojim smo se služili prilikom izračuna [J. GELO, M. GRIZELJ, A. AKRAP (priredili), n.dj.] nalaze (brojevi) naselja koja slijede nakon zagrada u istom nizu.

5. Brojevi (naselja) koji slijede nakon brojeva u zagradama označavaju brojeve pod kojima su u istom izvoru navedena naselja koja su se, po našem uvidu, krajem 1992. nalazila pod kontrolom VRS ili OS BiH;

6. U navedenim, podijeljenim općinama do podatka o tome koliko je naselja (stanovništva tih naselja) dospjelo pod kontrolu koje od bosansko-hercegovačkih vojski došli smo tako da smo zbrojili stanovništvo onih naselja koja su određenom nizu te ih oduzeli od sveukupnog stanovništva općine u kojima su se spomenuta naselja nalazila;

7. Uz navedeni izvora prilikom izradbe proračuna služili smo se i radom *Stanovništvo prema općinama po mjesnim zajednicama po nacionalnoj pripadnosti (popis 1991.)*, Sarajevo, te internetskom stranicom: <http://www.fzs.ba/popis.htm> (pristup ostvaren 03. travnja 2007).

Napomena: Proračun ima okvirnu vrijednost. Ponajprije zbog učestalih pomicanja linija fronta, posebno u Podrinju te stoga što su u gradu Sarajevu pojedine mjesne zajednice dijelom bile pod kontrolom OS BiH a dijelom pod kontrolom VRS. S tim u vezi, podaci za Sarajevo mogu se uzeti u obzir samo s krajnjom rezervom.

OPĆINE:

Sarajevo [Stari Grad / hm: (42) 4; Centar / hm: (30) 8; Novi Grad / s – mz: Dobroševići, Marinko Obradović, Reljevo, Rosa Hadživuković 1; Novo Sarajevo / s – mz: Ravijojla Rava Janković, Bane Šurbat, Bratstvo i Jedinstvo, Kovačići, Gornji Kovačići, Vraca, Lukavica, Miljevići, Toplik; Vogošća / hm: (44) 35-36/38 (46) 3-4; Ilidža / hm-mz: Butmir, Hrasnica 1, Hrasnica 2, Sokolovići]; Banovići / s: (46) 14; Banja Luka / s; Bihać / s: (50) 1-2/4-8/12-13/16-17/24-25/27/30-31/35/39; Bijeljina / s; Bileća / s; B. Dubica / s; B. Gradiška / s; B. Krupa / hm: (62) 36-38/41-42 (64) 2/12-16/20/23/25/30/32/36; B. Brod / s; B. Novi / s; B. Petrovac / s; B. Šamac / hm: (70) 28/32; B. Grahovo / s; Bratunac / s: (72) 41 (74) 3-4/7/15/20/23-24/26/28-31/33/35/39; Brčko / s: (76) 5-8/14/16/19/25/28-29/31-33/36/40-41/43/45 (78) 2-3/6/13; Breza / hm; Bugojno / hm; Busovača / hm; Cazin / hm; Čajniče / s; Čapljinina / hm; Čelinac / s; Čitluk / hm; Derventa / s; Doboj / hm: (96) 14/17-18/36 (98) 1/33/36/41; D. Vakuf / hm: (100) 7/24/18/45 (102) 2; Foča / hm: (102) 27/29/34/41 (104) 1/7/26/31/39/42/45 (106) 6-7/12-13/17/20/22-23/27-29/41 (108) 1/8; Fojnica / hm; Gacko / s; Glamoč / s; Goražde / s: (116) 17/20/25/27 (118) 1/3-4/8/25-26/39-40 (120) 4/9/16/18/27-28/43/45 (122) 3-5/9/16/18/21/31-32/35/39 (124) 3-4/10/13; G. Vakuf / hm; Gračanica / s: (126) 29-30/36-37 (128) 3/7-9; Gradačac / s: (128) 17/19/21/23/25-27/34/37-39/42 (130) 2-3/7; Grude / hm; Hadžići / s: (30) 11/13/17/25/28/30/33/38/40 (32) 4/8/14/25/28-29/32; Han-

Pijesak / hm: (130) 26/28/33/41-42 (132) 5; Ilijaš / hm: (34) 33/45; Jablanica / hm; Jajce / s; Kakanj / hm; Kalesija / s: (140) 38/41 (142) 2/10-12/14-15/18/23-24/29-30; Kalinovik / hm: (142) 42 (144) 2/6/9/23-25/37/41 (146) 7/18; Kiseljak / hm; Kladanj / s: (150) 20/24-25/27-28/31-32/40-41 (152) 1-2/10/12; Ključ / s; Konjic / s: (154) 37/41 (156) 14/17 (158) 14/28; Kotor Varoš / s; Kreševo / hm; Kupres / hm: (166) 31; Laktaši / s; Livno / s: (168) 31-32/34 (170) 3/26-27/29/38; Lopare / hm: (172) 2/5/7-10/19/21/25/33/35/38-40; Lukavac / s: (174) 9-11/22-23/27-28/36/39/42/44; Ljubinje / s; Ljubuški / hm; Maglaj / s: (178) 18/22/24/28-31/34-37/41 (180) 10/18/21/23/25; Modriča / s; Mostar / s: (182) 9/29-30/34 (184) 2/17/20; Mrkonjić Grad / s; Neum / hm; Nevesinje / s; Novi Travnik / hm; Odžak / s; Olovo / s: (194) 2-3/5/7/9/12-13/15-17/21/23/25-26/31-32/34-37/40/43; Orašje / s: (196) 4/6/10-11; Pale / hm: (38) 14/18/20-21/23/41 (40) 13/19/30/32; Posušje / hm; Prijedor / s; Prnjavor / s; Prozor / hm; Rogatica / hm: (206) 26/28/32-33/35/37-39 (208) 3/15/17/20/25/27/29-30/34/36-37/40/42 (210) 3/6/8-11/14/20/23/26/28-29/33-34/36/39-41 (212) 2; Rudo / s; Sanski Most / s; Skender Vakuf / s; Sokolac / s; Srbac / s; Srebrenica / hm; Srebrenik / hm; Stolac / s: (232) 28-29/32/36-38/40/44-45 (234) 1/7/11-13/15-16; Šekovići / s; Šipovo / s; Široki Brijeg / hm; Teslić / s; Tešanj / s: (242) 45; T. Drvar / s; Tomislavgrad / hm; Travnik / s: (248) 24/28-30/32/37-40/44 (250) 4/15/22/36-39/43/45 (252) 9; Trebinje / hm: (252) 21/26/36-37 (254) 15/18/21/32/42-43 (256) 28/33/40 (258) 7-8/11-13/18/23/25/35/39/41 (260) 3/6; Trnovo / s: (42) 10/12/22/25/28/32/35-36 (244) 3/10/18/20-21/26; Tuzla / hm; Ugljevik / hm: (262) 39 (264) 13/15/17-18; Vareš / s: (264) 26/30/32/34-35 (266) 3/9-10/22/28/41 (268) 2/6/8/19-20; Velika Kladuša / hm; Visoko / hm; Višegrad / hm: (274) 28/36/39/43-44 (276) 1/3/8/9/11-13/20-21/23-25/29-30/32/34/39/41-43/45 (278) 3/7-13/16-22/25/28/30/32/35/38-40/42/44-45 (280) 1/5-10/14-15/17-19/22/30/33-34/39/44 (282) 3/5/8; Vitez / hm; Vlase-nica / hm: (284) 4/6/9/11/16/21/25-26/31/33/37-38/45 (286) 5-7/16/20/24-27/29/33/35/45; Zavidovići / s: (288) 22/29/30-31/37/43 (290) 9/11/14; Zenica / hm; Zvornik / hm: (294) 9/18/21-23/32-33/37/39 (296) 3-7/9/12/14-15/17-19/28/30; Žepče / hm; Živinice / hm.

SUMMARY

THE SPATIAL-DEMOGRAPHIC RESULTS OF GREAT SERBIAN AGGRESSION IN BOSNIA AND HERCEGOVINA AT THE END OF 1992

In the work presented the author describes the basic points of reference in the development of Greater Serbian idea and shows the spatial-demographic results of Serbian aggression in Bosnia and Hercegovina at the end of 1992. He concludes that these results represent the high point in the (violent) realization of the Greater Serbian project on the territory of Bosnia and Hercegovina. They also had a long term influence on political, ethno-territorial, and national relations in Bosnia and Hercegovina.

Key words: Serbs, Croats, Muslims/Bosnians, Greater Serbian idea, Bosnia and Hercegovina, war